

Makalenin Geliş Tarihi: 16.02.2021

1. Hakem Rapor Tarihi: 19.03.2021

2. Hakem Rapor Tarihi: 20.03.2021

Kabul Tarihi: 02.04.2021

İBNÜ'L-ARABÎ'DE GÜNEŞ-AY-YILDIZ SEMBOLİZMİ (Araştırma Makalesi)

Osman Nuri KARADAYI (*)

Öz

Sûfiler tasavvufi tecrübelerini dile getirirken sembolik dil kullanımına sıklıkla başvururlar. Eserlerinde sembolik ifadelere geniş bir şekilde yer veren sûfilerden biri de İbnü'l-Arabî'dir (ö. 638/1240). Vahdet-i vücûd anlayışını temellendirdiği Fütûhâtü'l-Mekkiyye adlı eserinde güneş-ay-yıldız sembolizmini başta varlık anlayışı olmak üzere çeşitli hakikatleri ifade etmek üzere kullanır. Şekil, fonksiyon ve çağrışımları itibariyle sembollerle hakikatler arasında irtibat kuran İbnü'l-Arabî, Allah, âlem, insan ve ihsan arasındaki münasebeti bu sembollerle dile getirir. Bu makalede İbnü'l-Arabî'nin güneş-ay-yıldız sembolizmini istihdam ettiği sistemin göstergebilimsel çözümlemesi yapılmış ve bu sembollere yüklediği anlamlar tespit edilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin sembolleri belli bir esasa bağlı olarak kullandığı, özellikle varlık anlayışının sembollere yüklediği anlamlarda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sembol, İbnü'l-Arabî, Güneş, Ay, Yıldız.

The Symbolism of the Sun-the Moon-Stars in Ibn al-Arabî

Abstract

While expressing their mystical experiences, sufis often resort to using symbolic language. One of the sufis who give wide coverage to symbols in his books is Ibn al-Arabî (d. 638/1240). He uses the symbolism of the sun-the moon-stars to express various facts, existence understanding being in the first place, in his book called Futûhât al-Makkiyya, in which he founds the conception of wahdat al-wujûd (unity of existence). Having established a connection between symbols and facts in terms of their shape, function and association, Ibn al-Arabî states the relationship between Allah, the universe, people

*) Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
(e-posta: ottomannuri@hotmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0253-907X>

and benevolence using these symbols. In this article, a semiotic analysis of the system on which Ibn al-Arabî employs the symbolism of the sun-the moon-stars is made, and the meanings he attributed to these symbols are investigated. It is understood that Ibn al-Arabî employed these symbols depending on a certain base and that especially the existence understanding has influence on the meanings he attributed to these symbols.

Keywords: Sufism, Symbol, Ibn al-Arabî, the Sun, the Moon, Stars.

Giriş

İnsanlar yaşam ve kültürlerini, dil ve edebiyatlarını, din ve metafizik sistemlerini semboller üzerine inşa ederler. Bu yüzden semboller hem bireysel hem de toplumsal olarak inanç esaslarından, düşünce sistemlerinden ve kültür geleneklerinden izler taşır. Tasavvuf literatüründe kullanılan sembollerin hususi olarak bazı hikmetleri ifade edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir.¹ Sembolik kullanımlar çözümlenirken metnin ait olduğu kültür ve geleneğin iç bütünlüğü dikkate alınmalıdır. Çünkü sembollerin standart bir anlamı yoktur. Sembollerin anlam dünyası kişi, toplum, kültür, medeniyet, gelenek gibi faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir.

Kâinatta bulunan her şey sembol olarak kullanılabilir. Herhangi bir şeyin sembol değerine ulaşması için duysal gerçekliğe sahip olması ve düşünceyle kavranabilir bir anlam/sistem barındırması gerekmektedir.² Bir başka ifadeyle sembol, şekil/suret ve mana/öz asgari müştereklerine sahip olmalıdır. Bu ilişki bazen zâhir ve bâtın³ bazen de kabuk ve öz⁴ gibi farklı isimlendirmelerle ifade edilmektedir. Benzer bir şekilde Martin Lings sembolü, “hakikatin yansımaları veya gölgesi”⁵ şeklinde gerçek-gölge üzerinden tanımlar.

Sûfîler, ontolojik hakikatleri dile getirmek, marifetin ifade edilmesinde dilin sınırlılığını aşmak, bazı hikmetleri ehl-i olmayandan saklamak, fukahanın ve siyasal iktidarın taziyekinden kurtulmak gibi sebeplerle sembolik dil kullanımına yönelirler.⁶ Bu sebepler

1) Sembolik dil kullanımıyla öne çıkan sûfîlerden biri olan Mevlânâ'da mana dili ve ilgili bir şiirinin şerhi için bk. Cengiz Gündoğdu, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde ‘Mânâ Dili’”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, C. 6, S. 14, (221-232); Cengiz Gündoğdu, “Mevlânâ (ö. 672/1273)'nın Şathiyye Türünde Yazdığı Bir Gazelinin Şerhi: Şerh-i Ebyât-ı Celâleddîn-i Rûmî”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, C. 8, (27-46).

2) Milay Köktürk, *Kültür ve Sembol*, Aktif Düşünce Yayınları, İstanbul, 2014, s. 73.

3) Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, Sûfî Kitap, İstanbul, 2009, s. 272.

4) Bk. Frithjof Schoun, *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, Çev. Veysel Sezigen, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 8-10.

5) Martin Lings, *Simge ve Kökenörnek: Oluşum Anlamı Üzerine*, Çev. Süleyman Sähra, Hece Yayınları, Ankara, 2003, s. 9.

6) M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 511-522. Ayrıca bk. Ekrem Demirli, “Normatif Geleneğe Karşı Sembolik Anlatım: İbnü'l-'Arabî'de Harf Sembolizmi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darülfünun İlahiyat]*, 2008, C. 17, 223-236.

içerisinde sembollerin, marifetin dile getirilmesinde bilgi aktarma aracı olmaları en geniş ve etkin unsur olarak karşımıza çıkar. Zira evrensel bir olgu olan semboller, sûfler için kendini ifade etmenin önemli bir vasıtasıdır. Ayrıca sûflerin, marifetin ifadesi esnasında sembollerini kendi tercihleriyle değil manevî müşâhedenin sevgiyle kullandıkları kabul edilmektedir.⁷

Manevî tecrübeler, sembollerin sahip olduğu şekil, fonksiyon ve çağrışım kalıplarına kolaylıkla dökülüp şekillenirler. Böylece sembolik ifadeler, sûflerin ilgi alanı ve kişisel kabiliyetlerine bağlı olarak çeşitlenir ve sembollere yüklenen manalar, sûflerin şahsî tecrübesine göre değişkenlik arz eder. Buna rağmen sembollerin belli bir sistem dâhilinde kullanıldığı görülmektedir.

Şiirlerinde sembolik imgelere sıklıkla yer veren İbnü'l-Arabî aynı zamanda bir Osmanlı şairidir. *Divan*'ı ve *Tercümânü'l-esvâk*'ının yanında mensur eserlerinde de şiirlere yer vermiştir. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin hemen her bölümü şiirle başlamaktadır. Bölüm başlarında yer alan bu şiirler, işlenecek konuya dair atıflar barındırmaktadır. Güneş-ay-yıldız sembolizminin bu şiirlerde sıklıkla kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca metin içerisinde de bu sembolleri kullandığı görülmektedir. İbnü'l-Arabî ve Osmanlı şiirinin poetikası üzerine incelemede bulunan Kılıç'a göre, şiire hâkim olan tasavvufî bakış açısını tam manasıyla ortaya çıkarabilmek için manzum ve mensur metin literatürünün taranması, poetika tespitinin ardından şiirde kullanılan sembollerin ayrıntılı dökümünün çıkarılması ve bu sembolizmin işaret eden-işaret edilen bağlamında göstergebilimsel çözümünün yapılmasına ihtiyaç vardır.⁸

Bir şeyin varlığını gösteren işaret anlamına gelen gösterge,⁹ sembol ile aynı işlevi görür ve gösterilene dair izler taşır. Bu açıdan sembol “bir fikir, düşünce vb. akla getiren, onu düşündüren remizlerdir.”¹⁰ Bu nedenle sembol, “iki yarım parçanın yani gösteren ile gösterilenin bir araya toplanması”¹¹ şeklinde tanımlanır.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde sıklıkla tesadüf ettiğimiz sembolik dil, temelde gösteren/sembol ile gösterilen/hakikat arasındaki temsil ilişkisine dayanmaktadır. Asıl çözülmesi gereken husus ise sembol ile hakikat arasındaki ilişkinin zemin ve mahiyetini belirlemektir.

7) Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, s. 492.

8) Mahmud Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir, Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 93.

9) İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul, 2008, C. 1, s. 1097.

10) Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 3, s. 2760

11) Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, Çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 138. Ayrıca sembolün tanımlanması ile ilgili bk.: Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul, 1999, s. 765; Galib Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, C. 7, s. 370; Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 40.

Bu makalede İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde yer alan güneş-ay-yıldız sembolizmi¹² şekil, fonksiyon ve çağrışımlar dikkate alınarak işlenecektir. Bunun için öncelikle İbnü'l-Arabî'de sembollerin anlam kazandığı zemini çözümlenmek gerekmektedir. Bu sebeple doküman analizi yöntemi kullanılarak İbnü'l-Arabî'de sembollerin göstergebilimsel katmanları belirlenecek ardından güneş-ay-yıldız sembolizminin anlam dünyası ortaya konulacaktır.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde güneş-ay-yıldız sembolizmi oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olduğu için konu *Fütuhâtu'l-Mekkiyye* merkeze alınarak işlenecek, diğer eserlerine ihtiyaç duyuldukça müracaat edilecektir. Ayrıca güneş, ay ve yıldız sembollerini teker teker işlemek bu makalenin boyutlarını aşacağından güneş-ay, güneş-yıldızlar veya güneş-ay-yıldızlar gibi beraber kullanımlar dikkate alınacaktır.

Araştırma Etiği

Bu çalışmada, araştırma ve yayın etik kurallarına uygun hareket edilmiş, özgün bir eser ortaya koyabilmek için özen gösterilmiştir. Dipnot ve kaynakçadaki bilgiler usulüne uygun olarak verilmiştir.

I. İbnü'l-Arabî'de Sembollerin Göstergebilimsel Katmanları

İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd düşüncesi kâinatta bulunan herhangi bir nesnenin diğer nesnelere anlamlandıran ve Allah'ı tanıtan birer sembole dönüşmesi için oldukça müsaittir. Günlük hayatımızda sıradan bir şekilde temaşa ettiğimiz güneşin doğuşu-batışı, hilal, yarım, dolunay gibi ayın halleri tasavvufî perspektifle ele alındığında bir taraftan Cenâb-ı Hakk'ın hikmetine bir taraftan da varlığın hakikatine dair işaretler taşır. Buna kalp âlemini de eklediğimizde, birbiriyle irtibatlı çeşitli katmanlar ortaya çıkmaktadır.

İbnü'l-Arabî'nin düşünce sisteminde sembol ile hakikat arasındaki ilişki üç katmanlı bir yapıya sahiptir. Ona göre hakikatler *âlem (âfâk)*, *insan* ve *ihsanda* (insanın mana âlemi) birbiri ile irtibatlı bir şekilde yayılmıştır.¹³ Âfakta yer alan unsurlar arasında şekil ve fonksiyon itibarıyla bir düzen bulunmaktadır. Bu düzen, diğer varlık katmanlarında remz/sembol olarak yer alır. Bu konuda Hz. Yusuf'un rüyasındaki yorumlama ve aktarım önemli bir örnektir. Hz. Yusuf rüyasında güneş, ay ve 11 yıldızın kendisine secde ettiğini görmüş, İbnü'l-Arabî'ye göre güneşi babası, ayı halası, yıldızları ise kardeşleri olarak

12) İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde öne çıkan sembolik dil hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Konuyla yakından ilgili olarak Tahir Uluç tarafından İbnü'l-Arabî'nin ışık sembolizmi işlenmiştir. Bk. Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, s. 237-305. Ayrıca İbnü'l-Arabî'de ışık-gölge sembolizmi için bk. Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 286-287.

13) İbnü'l-Arabî bu hususu şu ifadelerle dile getirmektedir: *فالحقائق مرتبطة وهي في الإحسان وفي الإنسان وفي الأفق منبسطة* Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-gâyât fî mâ verade mine'l-gayb fî tefsîri ba'di'l-âyât*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01777, vr 8a.

hayal etmişti. Nitekim babasının yorumu da bu yönde gerçekleşmişti. Ona göre bu durum süflî âlemden felekler âlemine bir aktarım örneğidir.¹⁴ Bu aktarımın güneş, ay ve yıldızların fonksiyon ve çağrışımları üzerinden yapılması dikkat çekmektedir. İbnü'l-Arabî'nin âlemler arasındaki bu aktarımı ilkesel bir temelde ele aldığı ve sembolleri bu sistem dâhilinde kullandığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Arabî, kâinattaki her bir nesnenin bir hikmete binaen yaratıldığını, nesnelerin şekil ve fonksiyonlarının tesadüfi olmayıp ilahî iradeye dayandığını kabul eder. Allah'ın birer ayeti konumunda olan bu düzenin bir hikmeti de diğer varlık katmanlarında da sürdürülmesidir. Kâinata ibret nazarıyla bakan arif, insana dair hakikatleri müşâhede ve mukâyese yoluyla fark eder. Marifetullaha vâsıl oldukça âlem ve insana yerleştirilmiş olan hikmetlerin bir benzerini gönül dünyasında yaşar. İşte bu durumda kâinattaki her bir nesne, zat, isim, sıfat ve fiilleri bakımından Allah'a, âlemin küçük bir nüshası olan insana ve insanın mana yönünü temsil eden kalp âlemine tekabül eden birer sembole dönüşmektedir. Buna göre herhangi bir sembolün Cenâb-ı Hakk'ın hikmetine, insanın hakikatine ve ihsana işâret eden anlamları oluşmaktadır.

Vahdet-i vücûd düşüncesinde Cenâb-ı Hak ile âlem çelişik olarak bir ve aynıdır.¹⁵ Allah'ı zâtı bakımından idrak etmek imkânsızdır. Fakat O'nun yarattığı her bir nesne O'na dair izler taşımaktadır. Eşyanın hakikatini Cenâb-ı Hakk'ın hikmetine irca eden İbnü'l-Arabî'nin düşünce sisteminde sembol, işâret anlamıyla ayetle adeta özdeşleşir. “Onlara âfâktaki ve nefislerindeki ayetlerimizi göstereceğiz.”¹⁶ ayetinde işâret edilen “ayet” de Cenâb-ı Hakk'ın hikmetine mebni olan işâretlerdir.

İbnü'l-Arabî insana nüsha-i suğra (mikrokosmos) nazarıyla bakar. Ona göre insan, kâinatın özü ve özeti konumundadır. Allah'ın kâinata yerleştirdiği hakikatler insanda da benzer ve yaklaşık olarak vardır. İnsan ile âlem arasındaki bu ilişkide âlem sembol olmakta, insan ise hakikate tekabül etmektedir. Benzer bir şekilde tezahür eden bir diğer katman ise kul-Allah ilişkisinde ortaya çıkan manevi hayat yani ihsandır. Sûfî seyr u sülûk serüveni neticesinde elde ettiği menzilleri ve idrak ettiği hakikatleri, âlemdeki düzenle irtibatlı olarak müşâhede eder. İbnü'l-Arabî'nin bu üçlü tasnife benzer başka tasnifler de yaptığını görmekteyiz. Örneğin; bir şiirinde “güneşe nefis (zat) ve his (duyu) gözüyle değil kalp gözüyle bir bak”¹⁷ diye serzenişte bulunur. Buradaki nefis, his ve kalp gözünü afak, insan ve ihsan tasnifinin bir başka versiyonu olarak görmek mümkündür.

14) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VI, s. 117-118, 225. Ayrıca şerh için bk. Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Haz. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın, İFAV Yayınları, İstanbul, 2002, C. II, s. 229-230. Hz. Yusuf'un bu rüyasının vahdet-i vücûd düşüncesi açısından yorumu için bk. Dilaver Güner, “Hz. Yûsuf'un Gördüğü Rüyanın Fusûsu'l-Hükem'deki Yorumu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, C. 9, sayı: 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı, s. 39-56.

15) Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, Çev. Ahmet Yüksel Özemre, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 129.

16) 41/Fussilet/53. Bu makalede ayetlerin mealleri verilirken Diyanet İşleri Başkanlığı'nın <https://kuran.diyaret.gov.tr/> web sitesinden istifade edilmiştir.

17) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VII, s. 258.

II. İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembollerinin Anlam Dünyası

İbnü'l-Arabî'ye göre güneş, ay ve yıldızlar Allah'ın âlemin bazı maslahatlarını kendilerine bağladığı unsurlardır.¹⁸ Kur'an-ı Kerim'de her üçüne de yemin edilmiştir.¹⁹ Kâinat-taki her şey birer ayet²⁰ olduğuna göre Allah (cc) onlara yemin ederek kullarının dikkatini bazı hikmetlere yönlendirmek istemiş olmalıdır. Allah güneş, ay ve yıldızları daha ziyâde ısı ve ışık bakımından insanların nazarına sunmuş, bazı hikmetleri onların arkasına saklamıştır. İnsanlar daha ziyâde onları ısı ve ışıklarıyla tanır. Fakat ibret nazarıyla bakınca arkalarına gizlenen hikmetleri görmek mümkündür. İbnü'l-Arabî bir şiirinde bu hususa şöyle dikkat çeker:

*Onu yürüten güneşe yemin etmiş
Onu takip eden dolunay üzerine de
Onu örttüğünde karanlığa yemin etmiş
Ortaya çıkardığında gündüze de
Allah'ın bir hikmeti var, gizler onu
Gözlerden, izhar ederken kendisini²¹*

1.1. Güneş-Ay-Yıldız Sembolizminin Zâhir Temeli: Âfâk

Güneş kâinatta ışığın temel kaynağıdır. Bütün nesnelere ondan ışığını alır. Allahu Teâla "Allah göklerin ve yerin nurudur"²² ayetinde kâinattaki ışığı kendine nispet etmiştir. İbnü'l-Arabî bu nispeti özellikle varlıksal (ontolojik) açıdan okur. Ona göre yeryüzündeki ışığın kaynağı güneş olduğu gibi, varlığın kaynağı da Allah'tır. Bütün nesnelere var olmak için ona muhtaçtır. Bir nesne olarak güneş ise "en-Nûr" ve "ez-Zâhir" isimlerinin tecel-lisidir. Nurun kaynağı ve yansımaları bakımından güneş Allah'ı, karanlık ise mahlûkatı temsil eder.²³ Bu açıdan bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin düşünce sisteminde güneş, varlığın birliği ve mahlûkatın Allah'a muhtaçlığının sembolüdür.

18) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. VI, s. 141-143.

19) Bk. 91/eş-Şems/1-2; 53/en-Necm/1.

20) Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdullah Kartal, "İbnü'l-Arabî'nin Yorum Yöntemi ve Muhammed Fâssında Bu Yöntemin Tatbiki: Her Varlık Bir Âyettir," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, C. 9, S. 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı, s. 257-282. Konunun ilahi isimler teorisi ile irtibatı hakkında bk. Ekrem Demirli, "Sûfilerin Âlem ve Tabiat Görüşü: Her Şey Tanrı'ya İsharet Eden Canlı Bir Âyettir", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, 15 Mayıs 2008 = International Symposium on Environment and Religion, 15th - 16th May 2008*, 2008, C. II, s. 67-72.

21) Bu makalede yer alan şiirlerin tercümesinde Ekrem Demirli'nin tercüme eserinden istifade edilmiştir. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2012, C. XVIII, s. 136.

22) 24/en-Nûr/35.

23) Bu durum gece-gündüz, ışık-karanlık arasındaki ilişkide de vardır. Işık karanlıktan daha baskındır; ışık karanlıktan kaçır ama karanlık ışıktan kaçamaz. Işık varlık, karanlık ise yokluktur. Benzer şe-

İbnü'l-Arabî, vahdet-i vücûd nazariyesinde büyük önem arz eden zât ve sıfat ayrımını güneş sembolü ile dile getirir. Ona göre tıpkı çıplak gözle güneşe bakamadığımız gibi Allah'ın da zatını idrak edemeyiz. Fakat güneş ışığını gördüğümüz gibi Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerini görebiliriz. İbnü'l-Arabî “Bulutsuz günde güneşi gördüğünüz gibi rabbinizi göreceksiniz.”²⁴ hadis-i şerifine işâret ederek güneş ile güneş ışığı (ziyâ) ayrımına dikkat çeker. Ona göre hadis-i şerifte kastedilen güneş değil ziyâdır. Bu yüzden kul, Allah'ın zatını değil O'nun tecellilerini görebilir.²⁵ Ayıca “dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi Allah'ı göreceksiniz” hadis-i şerifi de Allah'ı zâtıyla görmeyi ifade etmez. Çünkü bu hadiste vurgu dolunaya değil dolunay gecesinedir. Yani kullar bazı özel vakitlerde hususi müşâhedeler yaşayabilirler. Nitekim göz, ayı çıplak haliyle görebilmektedir. Fakat bu durum da Allah'ı zâtıyla görmeyi ifade etmez. Çünkü güneş, zat tecellisi; ay ise sıfat tecellisidir. Yani dolunayı görmenin sembolik anlamı Allah'ın tecellilerini idrak etmektir.²⁶

Güneş-ay veya güneş-yıldız ikilisi Allah ile âlem arasındaki irtibâtın sembolüdür. İbnü'l-Arabî'ye göre mahlûkatı karşısında Hakk'ın sureti, dolunay vaktinde güneşin ufuktan doğuşuna benzer. “Allah'ın vechi hariç her şey yok olucudur”²⁷ ayeti güneşin doğuşuyla birlikte dolunay ve yıldızların kaybolmasına benzer şekilde Cenâb-ı Hakk'ın tecellisiyle mahlûkatın ifnâ ve imhâ olmasına işâret eder.²⁸ Burada gerçekleşen şey ışığın ışığa katılmasıdır. Nitekim “Allah'ın perdeleri vardır, onları kaldırsaydı Zât'ının tecellileri gözün gördüğü her şeyi yakardı”²⁹ hadisindeki “yakmak”, yıldız ışığının güneş ışına dâhil olmasından ibarettir. Zira güneş doğduğunda yıldızlar kaybolur. Normalde yıldızdan kaybolan bir şey yoktur. Ama güneş doğduğunda görülmez. Çünkü onun ışığı artık güneşin ışığına katılmıştır.³⁰ Bu durum bir açıdan kesrette vahdete ve varlığın birliği fikrine delil olmaktadır.

Güneş ışığı ile ay ve yıldızlardaki ışığın mahiyet farkı, varlığın kaynağı ve nisbeti hususuna ışık tutmaktadır. Allah-âlem ilişkisi, güneşten ışığın çıkması örneğindeki gibi, sürekli ve kesintisiz bir süreçtir. Işık devam ettiği sürece, aydınlanma sürer. Allah dilediği takdirde yaratma devam edecektir. Nisbeti hususuna gelince ay ve yıldızlardaki ışık, ken-

kilde en-Nur isminin sahibi Allah mutlak var, mahlûkat ise mutlak yoktur. İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. I, s. 326-329.

24) Müslim, “Zühhd” 16.

25) İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, C. I, s. 256.

26) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 391-392.

27) 28/el-Kasas/88.

28) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 154-163.

29) Müslim, “İman”, 293.

30) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VII, s. 106. Konuk güneş çıktığında yıldızların görünmemesini Allah'ın bazı sıfatlarının zâhir bazı sıfatlarının bâtın oluşuna örnek gösterir. Şöyleki Allah “rıza” ile zâhir olduğunda “gadab” ile zâhir olmaz. Bu durum gadabının olmadığı anlamına gelmez. Bk. Konuk, *Fusûs'u'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 34.

dilerine ait değil güneşin ışığına dâhildir. Yıldızlar, güneş ışığının ancak mazharıdır. Göz yıldızdaki ışığın, güneş ışığı gibi bir başka ışık olduğunu görse de aslında güneş ışığından başka ışık yoktur. Yıldızda görünen ışık da güneşe aittir. Yıldızlar, o ışığa bir bakıma ayna olmaktadır.³¹ Bu noktada ayna sembolünün fonksiyonu devreye girmektedir. Ayna ışığın tezahüründe belli bir etkiye sahip olsa da ışığın kaynağı değildir. Bir diğer açıdan güneşin ışığı dolunaya ve yıldızlara nisbet edildiği gibi fiillerde aslen Allah'a ait olan iktidar kula da nisbet edilebilir. Aydaki ışık, güneşe ait olduğu gibi mümkünlerin varlığı da Hakk'a aittir. Bu yönüyle mümkünlerin varlığı aynadaki surete benzer. Güneş ayda olmadığı gibi güneş ışığının gizlenmiş olduğu geceleyin aydan yayılan ışık da güneşin ışığından başka bir şey değildir. Fakat ışık, aya izafe edilir. Bu durum “*O kerim bir elçinin sözüdür*”³² ayetinde Allah'ın kelamının Hz. Peygamber'e izafe edilmesi gibidir.³³ İbnü'l-Arabî'ye göre nisbetin aidiyeti meselesine dair hakikati güneş, ay ve yıldızlar arasında ışığın nispetinde olduğu gibi kul-Allah arasında da belirlemek zordur. Kul için bunu anlamının yolu ihlas ile amel etmektedir.³⁴

İbnü'l-Arabî “*Güneşi ziyâ, ayı nur yaptık.*”³⁵ âyetinden hareketle varlıklarla Allah arasında özel bir irtibat kurmak gerektiğini düşünür. Ona göre ay, zatı bakımından sönüktür, fakat Allah'ın kendisini yarattığı tabiat itibariyle nurdur. Güneş ise zatı bakımından nur, Allah'ın yaratması itibariyle ise ziyâdır.³⁶ Bir başka ifadeyle güneş hem zatı hem de ziyâsı bakımından ışıktır. Ay ise zatı bakımından karanlık, ziyâsı bakımından ışıktır.³⁷ Fena aya, beka ise güneşe aittir.³⁸ Bu durum Allah'ın varlığı ile mahlûkatın varlığı arasındaki mahiyet farkını ifade etmektedir.

فالقمر الفناء بكل وجه وللشمس الإضاءة والبقاء

Ay her bakımdan fena halindedir. Aydınlatan güneş ise beka halindedir.³⁹

31) Ahmet Ögke, “İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, C. 9, S. 23, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı – 2) s. 75-89; Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, s. 40.

32) 81/et-Tekvîr/19.

33) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VI, s. 249-250.

34) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 426-437.

35) 10/Yûnus/5.

36) Konuk nur ile ziyâ arasındaki farkı şöyle izah eder: nar yakar, nur yakmaz. Ateşten çıkan aydınlığa ziyâ denir, nur denmez. Yani ziyânın kaynağı sıcaklıktır. Ayda hararet olmadığından onun aydınlığına ziyâ denmez. Nur yakıcı bir cisimden çıkıp yakıcı olmayan bir cisme ulaşıp ondan akseden aydınlığın adıdır. Ay güneşten gelen ışığı yansıttığı için onun ışığına nur denilmiştir. Geniş bilgi için bk. Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. IV, s. 338.

37) İbnü'l-Arabî'ye göre velayet-i şemsiyye ile velayet-i kameriyye arasında da buna paralel bir fark vardır. Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 67-68.

38) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 41.

39) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VII, s. 292.

İbnü'l-Arabî'ye göre güneş Hakk'ı temsil ettiğiinde gölgesi mahlûkatı temsil eder. Gölgelelerin uzayıp kısılması ise mahlûkatın secde edici oluşunu simgeler.⁴⁰ Güneş ile gölge arasındaki ilişki, insanla Cenâb-ı Hakk'ın arasındaki ilişkiye benzer.⁴¹ Gölge nasıl ki güneşte mündemîç olup güneşin zuhurunda görünüyor ve batmasıyla gözden kayboluyorsa insan da ancak Cenâb-ı Hakk'ın tecellisiyle var olmaktadır.

Güneş, ay ve yıldızlar her ne kadar ortak özellik olarak ışık saçsalar da Allah onları farklı tabiatlarda yaratmıştır. Ayda ve yıldızlarda bulunan ışık güneşin ışığındandır. Güneşin ışığı ise kendinden değil *en-Nur* ismiyle gerçekleşen sürekli tecelliden meydana gelir. Ay ve yıldızlar ise tecellinin değişkenliğini ifade eder. Aralarında ışığın/tecellinin kaynağı açısından bir fark olmasa da tecellinin dâimiyeti bakımından fark vardır.⁴² Güneş tecellisi ise en geniş tecellidir.⁴³ Bütün yıldızlar ışıktır, ay ise tabiatı itibariyle ışısızdır. Allah onun ışığını söndürmüştür. Aya bakan göz, onda güneşten ona yansıyan kadarını görür.⁴⁴ Aydaki ışığın artıp azalması, hilal ve dolunay olması durumu dikkate alındığında güneş gibi onda da bir zuhur özelliği olduğu anlaşılır. Yıldızlarda bu özellik yoktur. Her üçünün bütün özellikleri dikkate alındığında güneş Allah'ın, ay *insan-ı kâmilin*, yıldızlar ise mahlûkatın sembolü olur.

*Biz mevkileri batıda olan yıldızlarız
Sadece güneş ve ay zuhur eder*⁴⁵

İbnü'l-Arabî güneşle ay arasında, semavî nikâh sembolizmi⁴⁶ çerçevesinde bir ilişki kurar. Ona göre güneş zâhir, ay bâtıdır. Dolunay ise güneşe ayna olması bakımından hem zâhir hem de bâtıdır. Dolunay, Halık'ın mahlûkunda zuhurunun sembolüdür. Benzer şekilde güneş doğunun, ay batının temsilidir. Güneş ışığı bölünürken ay ışığı bölünmez. Bu yüzden gündüz vaktinde güneşin doğrudan temas etmediği yerler de aydınlanır. Var etme özelliği itibariyle güneş anne, ay baba konumundadır. Yıldızlar ise üçüncü unsur olarak doğu ufkundan doğar. İbnü'l-Arabî bu üçü arasındaki irtibatı ruh, akıl ve nefis arsında da kurar. Ona göre ruh, akıl vasıtasıyla nefis ile birleşmiştir. Nefs, var etme mahalli olması

40) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 70-75.

41) Konuk kişi ile gölgesi arasındaki ilişkiyi Cenâb-ı Hak ile dünya arasındaki ilişkiye benzetir. Ona göre gölgenin kişiyi arkadan takip etmesini rızkın mukadder olup zamanı geldiğinde nasip olması; gölgenin önden sürekli ilerlemesini ise kişi ile gölgesinin aslında bir varlık olduğu, bu yüzden kavuşmanın da olmayacağı şeklinde şerh etmiştir. İbn Arabî – Ahmed Avni Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, Haz. Mustafa Tahralı, İz yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 166-169; Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 239-244.

42) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VI, s. 206.

43) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 427-428.

44) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 458-459.

45) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VII, s. 42.

46) İbnü'l-Arabî'de semavî nikâh sembolizmi hakkında geniş bilgi için bk. Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 276.

bakımından baba, ruh annedir. Akıl ise üçüncü unsur olarak yıldız konumundadır.⁴⁷ Güneş, ay ve yıldızlar arasında tabiiyyet ilişkisi de vardır. Ay ve yıldızlar güneşe; yıldızlar aya ve güneşe tabidir. Güneş ise her zaman matbudur.⁴⁸

Güneş, ay ve yıldızlar batıcı olmaları sebebiyle mâsivânın sembolü olurlar. Nitekim Hz. İbrahim bu özellikleri sebebiyle onların Allah olamayacağını düşünmüştü. Güneş ise, ışık kaynağı olması hasebiyle Allah'ı sembolize eder. Fakat onun da batıcı olması dolayıyla Allah'ın zatını değil ancak tecellilerini temsil ettiği düşünülmüştür.⁴⁹

İbnü'l-Arabî'ye göre yıldızlardaki ışık, onlara emanettir. Yıldızlar kendilerine emanet edilen ışıkları sahibine ulaştırmakla memurdur. İbnü'l-Arabî yıldızları yedili bir tasnifle Ay, Müşteri, Kâtip, Zühre, Merih, Güneş ve Keyvan şeklinde sıralar ve “*Bu yedili nurların menzilleridir / Beşi Hunnes'tir, güneş ve aydan başka*”⁵⁰ dizelerinde ifade ettiği gibi yıldızları ilâhî nurların menzilleri olarak görür. Kur'an-ı Kerim'de güneş ve aya *Künnes*, diğer beş yıldız ise *Hunnes* denilmiştir. Yıldızların sayısı ve özelliklerinin bazı hikmetleri vardır. Güneş cuma gününü, ay cumartesi gününü, diğer beş yıldız ise haftanın diğer günlerini temsil eder. Güneşin diğer yıldızlar arasındaki itibarı cuma gününün diğer günler arasındaki konumu gibidir. Sadece cuma günü oruç tutmanın uygun görülmemesinin hikmeti de onun diğer günler arasındaki yüksek konumuyla alakalıdır.⁵¹

İbnü'l-Arabî'ye göre Allahu Teâla “*Allah Rablerinin çağrısına olumlu karşılık verenler için örnekler verir*”⁵² ayetiyle âlemi kendine delil yapmış ve kullarından, âlemi tetkik ederek kendini tanımalarını istemiştir. Allah âlemde bazen ez-Zâhir ismiyle bazen el-Bâtın ismiyle bazen de hem ez-Zâhir hem de el-Bâtın ismiyle tecelli eder.⁵³ Güneş zâhir, ay bâtın, yıldızlar ise hem zâhir hem de bâtın isimlerinin sembolüdür. Çünkü güneş, zâtı ve ziyâsı bakımından aydınlık; ay, zâtı bakımından karanlık ama ziyâsı bakımından aydınlık; yıldızlar ise güneş gibi ziyânın kaynağı değilseler de hem zatlarında ışık taşırlar hem de güneşin ziyâsını yansıtırlar.

2.2. Güneş-Ay-Yıldız Sembollerinin Bâtın Sûreti: İnsan

İbnü'l-Arabî'nin varlık tasavvurunda kâinatta bulunan nesnelerin diğer âlemlerle irtibatı bulunmaktadır. Bu irtibatın büyük âlem (nüsha-i kübra) ve küçük âlem (nüsha-i suğra)⁵⁴ anlayışında bariz bir şekilde öne çıktığını görmekteyiz. Büyük âlem bütün bir kâi-

47) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. I, s. 166, 175.

48) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 390.

49) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. III, s. 435.

50) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 341-342.

51) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. III, s. 362-371.

52) 13/Ra'd/18.

53) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 276-278.

54) Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, s. 289.

natı, küçük âlem ise insan-ı kâmilî ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî bu iki âlem arasındaki irtibatı çeşitli teşbih ve sembollerle dile getirmiştir. Konuya güneş-ay-yıldız sembolizmi açısından bakacak olursak büyük âlemde herkes tarafından varlığı bilinen bu nesnelerin küçük âlem olarak insanda neye tekabül ettiği ve neyi sembolize ettiği önem arz eder. İlgili sembolik kullanımlar bir bütün halinde değerlendirildiğinde İbnü'l-Arabî'nin, güneşi insandaki ruhun, ayı aklın, yıldızları ise duyu organlarının sembolü olarak kullandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵

Güneş sembolünün insandaki karşılığı ruhtur. Güneşin doğuşu hayatı, batışı ise ruhun bedenden ayrılışını sembolize eder. Güneş batınca dünya karanlık içinde kaldığı gibi ruh ayrılınca da beden karanlık içinde kalır.⁵⁶ Semadaki ay nasıl ki günbegün artar ya da azalırsa –hilalken dolunay olması gibi- insandaki akıl da artar veya azalır. Buradaki akli, akl-ı meaş olarak kabul edebileceğimiz gibi akl-ı mead olarak da alabiliriz. Zira her ikisinde de artma ve azalma vardır. İbnü'l-Arabî'nin akli daha ziyâde akl-ı mead olarak kullandığını ifade edebiliriz.

İbnü'l-Arabî'nin düşünce dünyasında güneş Cenâb-ı Hakk'ı (insan özelinde ruhu), ay nefsi/insanı, dünya ise mâsivâyı sembolize etmektedir. Ay, güneş ile dünya arasına girdiğinde güneş tutulması; dünya, ay ile güneş arasına girdiğinde ise ay tutulması gerçekleşir.⁵⁷ İbnü'l-Arabî güneş tutulmasını akıl tutulmasının temsili olarak görür. Akıl, mah-lûkat üzerindeki eserlerin Allah'tan olduğunu bilmek (marifet) için yaratılmıştır. Ayın temsil ettiği nefis, akıl ile en-Nur ismi vasıtasıyla ışığını müşâhede ettiğimiz Cenâb-ı Hak arasına girince akıl tutulması gerçekleşmiş olur. Çünkü bu durumda akıl, nefsin arzularının engellemesi dolayısıyla varlığın bilgisini Hak'tan alamaz. Güneş tutulması esnasında sünnet olarak kılınan namaz, tutulan aklın yeniden Rabbine dönerek onunla konuşmaya başlaması anlamı taşır. Güneş tutulması esnasında dua etmek gerekli görüldüğü gibi akıl tutulmasında aradaki perdelerin kalkması için de dua ve yakarıшта bulunmak gerekmektedir. Ay tutulması ise nefis tutulmasının temsilidir. Nefis, doğası gereği Allah'a nazır olmalıdır. Hâlbuki ay tutulmasında dünyanın ay ile güneş arasına girmesi gibi nefis, doğasına ait unsurlara bakıp Cenâb-ı Hakk'ı görmekten uzaklaşırsa nefis tutulması gerçekleşmiş olacaktır.⁵⁸ İbnü'l-Arabî'nin bu hususla ilgili bir beyti şöyledir:

وإن حل خسف النورين فإنه حجاب وجود النفس دونك يا فتى

55) Ayrıca geniş bilgi için bk. İbn Arabî – Konuk, *Tedbîrât-ı İllâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 198-201. Nasr Hâmid Ebû Zeyd, “İbn Arabî'ye Göre İnsan-ı Âlem, İnsan-Allah İlişkisi”, Çev. Semih Ceyhan, *Ta-savvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Prof. Dr. Mustafa Tahrâlî'ya Armağan]* (2010), C. XI, s. 25, 267.

56) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. I, s. 90; C. V, s. 96-97.

57) İbn Arabî – Konuk, *Tedbîrât-ı İllâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 407-409.

58) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. III, s. 160-166; C. I, s. 451; İbn Arabî – Konuk, *Tedbîrât-ı İllâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 39

*İki aydınlık cismin (güneş ve ay) tutulması gerçekte
Ey yiğit! Nefsinin varlığının önünde perde olmasındır*⁵⁹

İbnü'l-Arabî'ye göre âlemdaki bütün ışıkların kaynağı bir olduğu (cem) gibi, bedenlerdeki ruhların kaynağı da birdir.⁶⁰ Bu durum güneş ile güneş ışığı arasındaki ilişkiye benzer. Aslında güneş bir tanedir (vahdet). Ama güneş ışığı çeşitli mekânlara yayılmış durumdadır (kesret). Herhangi bir yerdeki güneş ışığı, güneşin aynısı olmadığı gibi güneşten de büsbütün farklı değildir. Bu durumun bir benzeri, bededeki ruh için de geçerlidir. Ruh bir tane olmakla birlikte azalara yayılmış durumdadır.⁶¹

İbnü'l-Arabî'ye göre güneş yetkinliğin, ay eksikliğin sembolüdür. Çünkü güneşteki ziyâ kendindedir, aydaki aydınlık ise kendinden değildir, ona emanettir.⁶² Güneşin batmasının ardından doğması sebebiyle ay, güneşin halefi olarak görülür. Ay, gece vaktinde güneşten aldığı ışığı dünyaya saçar. Benzer şekilde insan da Allah'ın halifesi hükmündedir. O'nun isim ve sıfatlarının tecellilerinin mazharıdır. Melekler insana secde ettirildiği gibi yıldızlar da aya secde eder konumdadır. Ay üzerinde güneşin hükmü geçerli olduğu gibi insan üzerinde de Allah'ın hükmü geçerlidir.⁶³

Güneşin ziyâsı ayda tezahür ettiği gibi Cenâb-ı Hak da isim ve sıfatlarıyla mahlûkatta tecelli eder. Bu açıdan güneş Allah'ın, ay ise halifesi olan insanın sembolüdür. Güneş, ışınlarıyla ayda tezahür ettiği gibi Allah da rahmet, kahr gibi sıfatlarıyla insanda tecelli eder. Böylece ay, güneşe ayna olduğu gibi insan da Allah'a ayna olur.⁶⁴ Dolunay ise tecellinin en geniş seviyesini temsil eder. Müşâhede açısından insan güneşi göremez ama dolunay gecesinde aya bakarak onda güneşi temaşa edebilir. Buna mukabil olarak Cenâb-ı Hak'ın tecellilerini en kâmil olarak Hz. Peygamber'de görmek mümkündür.⁶⁵ Bu bakımdan dolunay insan-ı kâmil olarak Hz. Peygamber'i sembolize eder. "*Her kim ki Allah rasulüne itaat ederse Allah'a itaat etmiş gibidir*"⁶⁶ ayeti de bu manada anlaşılır.⁶⁷

İbnü'l-Arabî, peygamberler arasındaki farkı güneş-yıldız sembolizmi ile dile getirir. Ona göre güneş Hz. Peygamber'i, yıldızlar ise diğer peygamberleri sembolize eder.⁶⁸ Gü-

59) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. II, s. 14-15.

60) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 63-64.

61) İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 92-93.

62) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. I, s. 98.

63) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 276-278.

64) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 276-278; İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 198-201.

65) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. V, s. 391-392.

66) 4/en-Nisa/80.

67) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. III, s. 347-360.

68) İbnü'l-Arabî bu görüşünü şair Nabiğa'nın Hz. Peygamber'i methederken dile getirdiği şu dizeleri ile ifade eder:

neş doğduğunda yıldızların ışıkları, güneşin ışığına katılır.⁶⁹ İlk olarak ruhu yaratılan Hz. Muhammed'in dünyaya geliş sürecine kadar gönderilen diğer peygamberler, ona vekil olarak gönderilmiştir. Kendisi bir güneş gibi zuhur edince artık bütün ışıklar, ondan nurunu almaya başlamışlardır. *Cevâmiu'l-kelim* oluşu hem kendinden önceki peygamberlerin hem de kendinden sonraki halifelerin hakikatlerine sahip olduğu anlamına gelir. Bu yönüyle o, “*evvel, ahir, zâhir ve bâtin olan*”⁷⁰ Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmış olmaktadır.⁷¹

İbnü'l-Arabî insanın bedensel tabiatı ile kâinat arasında bazı irtibatlar kurar. Ona göre büyük âlemdeki yedi gezegene (*Ay, Müşteri, Kâtip, Zühre, Merih, Güneş ve Keyvan*)⁷² karşılık olarak insanda *görme, işitme, tatma, koklama, dokunma, düşünme ve akletme* kuvveleri bulunmaktadır. Nasıl ki gezegenlerin riyaseti güneş ve aya ait ise, insan kuvvelerinin yönetimi de düşünme ve akletmeye aittir. Düşünme ile akletmenin irtibatı, güneş ile ayın irtibatı gibidir. Ay, ışığını güneşten aldığı gibi düşünme kuvvesi de kabiliyetini akletmeden alır.⁷³

İbnü'l-Arabî yıldızlarla insandaki organlar arasında, organlardan ortaya çıkacak amel-lerle de Cenâb-ı Hakk'ın sübûtî sıfatları arasında irtibat kurar. Kâinatta ışık kaynağı sekiz tanedir: *hılal, kamer, dolunay, yıldız, ateş, güneş, kandil ve şimşek*. İnsanda sekiz tane organ bulunur: *kalp, kulak, göz, dil, el, mide, cinsel organ ve ayak*. Her organ Cenâb-ı Hakk'a karşı amelle sorumludur. Organların amellerinin Hakk'ın katından bir neticesi vardır ki bu neticeler menzil diye isimlendirilir. Menzillerde Cenâb-ı Hakk'a ait bazı sıfatlar tezahür eder. Bu sıfatlar da *hayat, ilim, semi, basar, irade, kudret, kelam ve tekvin* şeklinde sıralanır.⁷⁴

ألم تر أن الله أعطاك سورة بأنك شمس و الملوك كواكب	ترى كل ملك دونها يتذبذب إذا طلعت لم يبد منهن كوكب
--	--

*Baksana Allah sana öyle bir mülk vermiş ki
Başka her mülkün onun altında titrediğini görürsün
Çünkü sen güneş, diğer hükümdarlar ancak yıldızdır
Sen doğduğunda onlardan hiç birisi görünmez.*

İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. I, s. 222.

69) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. I, s. 222. Konuk bu hususu insanda hakikatin zuhur etmesiyle benliğin zail olması şeklinde şerh etmiştir. Bk. İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlähiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 47.

70) *57/el-Hadîd/3*.

71) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. I, s. 210-211. Peygamberlerin *kelime (logos)*, Hz. Muhammed'in de *cevâmiu'l-kelim* oluşu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 77-79.

72) İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, C. I, s. 406.

73) İbnü'l-Arabî bu hususta daha detaylı mukayeseler yapmaktadır. Örneğin; Bir ayda yirmi sekiz menzil/gün olduğu gibi insanın ağzında da yirmi sekiz mahreç vardır. Ayın etkisi nasıl ki bu yirmi sekiz menzilde hareket etmesiyle ortaya çıkıyorsa insanın düşünme kuvvesinin etkisi de yirmi sekiz mahreçte ortaya çıkar. Geniş bilgi için bk. Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Medeniyye*, tahk. ve terc.: Abdulrahman Acer – İbrahim Ekici, İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2020, s. 38.

74) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. VII, s. 249. Muhyiddin İbnü'l-Ârabî, *Mevakiu'n-Nücûm*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts., s. 38 vd. Benzer yorum için bk. İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlähiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 63.

2.3. Güneş-Ay-Yıldız Sembollerinin Gaye Sureti: İhsan

İbnü'l-Arabî insanın kulluk boyutunu varlık ve yaratılışın gayesi olarak görür. Bütün âlem insan için, insan da kulluk için yaratılmıştır. Bu yüzden seyr u sülûk olarak isimlendirilen ahlaklanma süreci büyük ehemmiyet arz eder. İnsan mânevî terbiye ile büyük âlem ve küçük âlemdeki düzen ve ihtişamı gönül âleminde de tesis ederek kendine ait bir mana âlemi oluşturabilmektedir.

İbnü'l-Arabî kalp âlemine dair tecrübelerini güneş-ay-yıldız sembolizmiyle dile getirir. Ona göre aydınlanmanın gerçekleşmesi için üç tane mahal gereklidir; *nur* (güneş), *parlak cisim* (ay) ve parlak cisimden yansıyan ışığın aydınlattığı *karanlık mahal* (yıldızlar). Bu süreç insanda *nur-i hayat*, *nur-i akıl* ve *nur-i yakîn* üçlüsü arasında gerçekleşmektedir. İnsandaki *nur-i hayat* (ruh), güneş gibi ışığın kaynağıdır. Ondaki çıkan *nur*, parlak cisim konumundaki akıldan aydınlanır. Akıldan yansıyan *nur* ise parmak uçlarına kadar bütün bedene yayılır. Aydınlanan bir mahal de gözdür. Böylece görme gerçekleşir. Akıldan yansıyan ışığın aydınlatığı ikinci bir göz daha vardır ki o da kalpte bulunan ayn-ı basirettir. Birinci gözle ilme'l-yakîn, ikinci gözle ise ayne'l-yakîn elde edilir.⁷⁵ İbnü'l-Arabî işte bu noktada ayn-i basiretin aydınlanması neticesinde müşahade edilen mânâ âlemini ifade etmek üzere “ihsan” kavramını kullanır.

İbnü'l-Arabî bu aydınlanma sürecini bir de perde/hicap açısından ele alır. Ona göre *nur-i hayatın*, aydınlanmayı etkileyen Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen üç tane illeti vardır; “*rân*”⁷⁶, “*hicâb*”⁷⁷ ve “*akıl*”⁷⁸. *Rân*, günah işlemekten; *hicâb*, kalp aynasına dünya suretlerinin düşmesinden; *akıl* ise ilimden istifade etmeyip kendi yorumuna yönelmekten oluşur. Ruh güneşe, akıl aya benzetildiğinden “*rân*” doğrudan ruha engel olması hasebiyle güneş tutulmasına, “*hicâb*” akıldan yansıyan ışığa engel olduğundan ay tutulmasına benzetilir.⁷⁹

İbnü'l-Arabî mânâ âlemi bakımından güneşi, ilmin; ayı, *vera*'ın; yıldızları ise ilhamların sembolü olarak görür. Ona göre güneşe bağlı olarak oluşan gündüzler ruhun, geceler ise nefsin/bedenin temsilidir. Her gündüzün bir güneşi olduğu gibi kalp âleminin güneşi de ruhtan beslenen ilimdir (ilm-i billah/marifetullah). Bu ilim ancak bulutsuz bir günde elde edilebilir. Güneşin önüne bulut geçtiğinde güneşin ziyâsı elde edilemediği gibi, kalp âleminde de manevî perdeler oluşunca ilm-i billah elde edilemez.⁸⁰ Göz ile güneş arasına giren bulut, kul ile Allah arasına giren şirke veya gaflete benzer.⁸¹ Karanlık ya da engeller

75) İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, 401-404.

76) 83/*Mutaffifîn*/14.

77) 17/*İsra*/45.

78) 25/*Furkan*/44.

79) İbn Arabî – Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, 407-409.

80) İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-gâyât fî mâ verade mine'l-gayb fî tefsîri ba'di'l-âyât*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01777, 2a-3a.

81) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 367-368.

perde olabileceği gibi bazen ışık da perde olur. Zira güneşi, ışığın perde oluşu dolayısıyla göremeyiz.⁸²

İnsan baş gözüyle güneşin ışıklarından istifade ederek renkleri ve hareketleri ayırt eder. Benzer şekilde feraset ile de gönül dünyasında marifet nurundan istifade ederek hakkı batıldan ayırt eder. Güneş, ay ve yıldızların baş gözüyle görünen ışıkları derece derece olduğu gibi kalp gözüyle idrak edilen manaları da derece derecedir.⁸³ İbnü'l-Arabî bir şiirinde yeryüzünü aydınlatan güneş ile kalbi aydınlatan hikmet arasında şöyle bir irtibat kurar:

حمل المحقق ما يلقبه خالقه ليظهر ما في الغيب من خبر
تمتد منه إلى قلبي رقائقه فيه مثل امتداد شعاع الشمس للبصر

*Muhakkik yaratıcısının kalbine ilka ettiğini yükledi
Gaybteki haber zuhur etsin diye
Kalbime gaybten bağlar uzanır
Güneş ışınlarının göze ulaşması gibi⁸⁴*

Güneş ışınlarının yeryüzüne ulaşmasında çeşitli perdeler olduğu gibi, güneşe mukabil olan tecellilerin kullar üzerindeki zuhuru da perdelidir.⁸⁵ Bulutsuz havada güneşin yeryüzüne ışınlarını ulaştırması *sahv*, bulutlu havada ulaştırması ise *sekr* halinin örneğidir. Güneş-ay sembolizmi açısından bakıldığında ise güneş tecellisinde huzur ve *sahv* hali, ay tecellisinde ise *gaybet* ve *sekr* hali yaşanır. Güneş tecellisinde kul kendinden fani olmaz. Çünkü huzur halindedir. İbnü'l-Arabî, Cüneyd-i Bağdadi'nin yolunu takip ederek menzillerin ancak uyanıkken bilineceği gerekçesiyle *sahvı* *sekre* üstün görür.⁸⁶

Güneş ve ay, gündüz ve gecenin oluşmasında belirleyicidir. Güneşin doğuş ve batış noktalarının farklılaşmasıyla, ayın günleri (menziller) oluşmaktadır. Bu durumun insan-daki karşılığı şudur: Güneş, bedendeki ruha; ay ise artış, eksilme ve kemal halleri ile nefse⁸⁷ benzer. Güneşe bağlı olarak oluşan ayın menzilleri, makam ve hallere tekabül eder. İbnü'l-Arabî'ye göre dolunay gecesinde ayı müşâhede eder gibi kul ilahi tecellileri müşâhede ettiğinde zaten makamları aşmış olur. Kul şayet bulutun engel olmasıyla ayı müşâhede edemediğinde, makam ve hallerle marifeti elde etmeye çalışır.⁸⁸ Güneşin ay

82) İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, C. XI, s. 288. Bu hususta detaylı bilgi için bk. Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 219-220.

83) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. VIII, s. 41. Yıldızlar kendilerine emanet edilen ışıkları sahibine ulaştırmakla sorumludurlar. Onların taşıdıkları ışık emanettir. İnsanlar yıldızların hareketlerinden yola çıkarak işlerine yön verirler. Gönül dünyasında da benzer bir durum vardır. Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. III, s. 355.

84) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. V, s. 3.

85) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 133.

86) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. IV, s. 267-269; C. IV, s. 427-428.

87) İbnü'l-Arabî, nefis kavramını zaman zaman akıl manasında kullanmaktadır. Buradaki nefsten kasıtın akl-ı mead olduğu anlaşılmaktadır.

88) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, C. III, s. 337-339.

aynasında görünmesi, Allah'ın en-Nur ismiyle tecellisini ifade eder. Kul aydaki aydınlığın en zirveye çıktığı eyyâm-ı bızde (her ayın 13, 14 ve 15. günleri) oruç tutarak marifetini kemal seviyeye ulaştırır.⁸⁹

İbnü'l-Arabî'ye göre Allah kullarının kalplerine kendilerine uygun nurlarla ilham eder. Bu nurlar da *hilal*, *kamer*, *dolunay*, *yıldız*, *ateş*, *güneş*, *kandil* ve *şimşek* şeklinde sıralanan sekiz ışık kaynağına paralel bir mahiyet arz eder. Allah bazı kullarının kalbine hilal, bazı kullarının kalbine kamer ... nuruyla tecelli eder. Şimşek tecellisi ile ilgili detaylı bilgi veren İbnü'l-Arabî'ye göre şimşek nuru simgesel olarak zâfî tecelliği ifade eder. Bu nur, yağmur getiren ve getirmeyen şeklinde iki kısımdır. Yağmur getiren şimşek tecellisine ilahî mevhibe eşlik eder. Yağmur getirmeyen şimşek tecellisinde ise herhangi bir netice ortaya çıkmaz.⁹⁰

Güneş, ay ve yıldızlar gökyüzünü nasıl aydınlatır ise iman nuru da insanın gönlünü aydınlatır. İbnü'l-Arabî güneşle yıldızların münasebetinden hareketle bilgi ile iman nurunun mahiyetini izah eder. Ona göre akıl ve his yoluyla elde edilen bilgiler iman nurunun sağladığı bilgiye nazaran oldukça zayıf ve şüphelidir. Bu durumda iman sayesinde ortaya çıkan bilgiyi güneş ışığı, diğer bilgileri ise yıldız parıltısı temsil eder. Yıldızlardaki parıltı, güneş ışığında içkin olduğu gibi diğer bilgiler de iman nurunda içkindir. Kul imana erince bilgileri tahkik seviyesine ulaşarak şüpheden kurtulur.⁹¹ Güneş ışığı yıldızların ışığını yok etmez, sadece onları kendi ışığına katar. Kamil insan da Hakk'ı iman nuru ile ve aklıyla bilip kemal derecesini elde eder.⁹²

Sonuç

İbnü'l-Arabî dile getirilmesi zor mevzuları semboller vasıtasıyla ifade etmeyi tercih eder. Onun eserlerinde sıklıkla tesadüf ettiğimiz sembolik dil, temelde gösteren/sembol ile gösterilen/hakikat arasındaki temsil ilişkisine dayanmaktadır. Bu ilişkide âlemdeki nesnelere sembol olmakta ve Allah, insan ve ihsana dair hakikatleri temsil etmektedirler. Bu temsiliyet ilişkisi âlemler arasında birebir uyuma veya istidlali mukayeselere değil marifetin müşâhedesine dayanmaktadır.

İbnü'l-Arabî güneş-ay-yıldız sembolizmini öncelikle varlık anlayışını dile getirmek için kullanır. Onun düşünce sisteminde güneş, varlığın birliğinin ve mahlûkatın Allah'a muhtaçlığının sembolüdür. Ay ise mahlûkatı temsil eder. Güneş ile ay arasında temsili ilişki Allah ile âlem arasındaki beka-fena, zahir-batın, zât-sıfat, kemal-noksanlık gibi ayrımları dile getirir. Bu durumu güneş-ay-yıldız sembolizminin zahir temeli olarak görmek mümkündür. Bu sembolizmin batın sureti ise insan-ı kâmilidir. İnsan-ı kâmilde güneş ruhun, ay nefsin veya aklın, yıldızlar ise duyu organlarının sembolüdür. Velayet açısından

89) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. III, s. 361-374.

90) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. I, s. 382.

91) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. II, s. 529.

92) İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. VI, s. 225.

güneş Allah'ı, ay Hz. Peygamber'i, yıldızlar ise diğer peygamberleri temsil eder. Güneş-ay-yıldız sembolizminin gaye formunu ifade eden kalp âleminde (ihsan) ise güneş ilmi (marifetullah), ay vera-ı, yıldızlar ise kalbe gelen ilhamları temsil eder.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde semboller, hakikatin ifade aracı konumunda yer alırlar. Bu çerçevede âlem (âfâk) sembol, Allah, insan ve ihsan ise sembollerin göstergebilimsel katmanları olarak karşımıza çıkar. Buna göre İbnü'l-Arabî'nin sembolleri rastgele değil müşahedenin yönlendirmesiyle ve belli bir sistem dâhilinde kullandığı anlaşılmaktadır. Bu sistem, temelde Cenâb-ı Hakk'ın hikmeti ve eşyanın hakikati ilkesine dayanmaktadır. Bu noktada marifetin ifadesi, sûfîler arasında farklılaşabileceği gibi bir sûfînin dil kullanımında da farklılaşabilmektedir. Sembollerin şekil, fonksiyon ve çağrışımlarının değişkenliği sembollere yüklenen hakikatin farklılaşmasının temel sebebidir.

Kaynakça

- Ataşağın, Galib, "Sembol ve Sembolizm", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, c. 7, (369-387).
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul, 2008.
- Cevzici, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 1999.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013.
- Demirli, Ekrem, "Normatif Geleneğe Karşı Sembolik Anlatım: İbnü'l-'Arabî'de Harf Sembolizmi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]*, 2008, C. 17, (223-236).
- Demirli, Ekrem, "Sûfîlerin Âlem ve Tabiat Görüşü: Her Şey Tanrı'ya İşaret Eden Canlı Bir Âyettir", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, 15 Mayıs 2008 = International Symposium on Environment and Religion, 15th - 16th May 2008*, 2008, cilt: II, (67-72).
- Durand, Gilbert, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, "İbn Arabî'ye Göre İnsan-ı Âlem, İnsan-Allah İlişkisi", çev. Semih Ceyhan, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Prof. Dr. Mustafa Tahralı'ya Armağan]*, 2010, C. 11, S. 25.
- Gündoğdu, Cengiz, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde "Mânâ Dili", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, C. 6, S. 14, (221-232).
- Gündoğdu, Cengiz, "Mevlânâ (ö. 672/1273)'nın Şathiyye Türünde Yazdığı Bir Gazelinin Şerhi: Şerh-i Ebyât-ı Celâleddîn-i Rûmî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, C. 8, (27-46).
- Gürer, Dilaver, "Hz. Yûsuf'un Gördüğü Rüyanın Fusûsu'l-Hükem'deki Yorumu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, C. IX, sayı: 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı, (39-56).

- İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütûhât-ı Medeniyye*, tahk. ve terc.: Abdulrahman Acer – İbrahim Ekici, Hikemiyat Yayınları, İstanbul, 2020.
- İbn Arabî –Konuk, Ahmet Avni, *Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, İz yayıncılık, İstanbul, 2013.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekir Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh el-Hâtimî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddin, 8 Cilt, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999.
- İbnü'l-Ârabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Arabî el-Hâtimî et-Tâî, *Mevakîf 'n-Nücum*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Arabî el-Hâtimî et-Tâî el-Endelüsî, *Kitâbu'l-gâyât fimâ verade mine'l-gayb fî tefsîri ba'dü'l-âyât*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01777.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Arabî el-Hâtimî et-Tâî el-Endelüsî, *Kitâbu'l-gâyât fimâ verade mine'l-gayb fî tefsîri ba'dü'l-âyât*, Berlin, Berlin Kütüphanesi, 2956.
- Kartal, Abdullah, “İbnü'l-Arabî'nin Yorum Yöntemi ve Muhammed Fasında Bu Yöntemin Tatbiki: Her Varlık Bir Âyettir”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, C. 9, S. 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı, (257-282).
- Kılıç, Mahmud Erol, *Sûfî ve Şiir, Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kılıç, Mahmud Erol, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, Sûfî Kitap, İstanbul, 2009.
- Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Haz. Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın, İFAV Yayınları, İstanbul, 2002.
- Köktürk, Milay, *Kültür ve Sembol*, Aktif Düşünce Yayınları, İstanbul, 2014.
- Lings, Martin, *Simge ve Kökenörnek: Oluşum Anlamı Üzerine*, çev. Süleyman Sahra, Hece Yayınları, Ankara, 2003.
- Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adl ilâ Resûlillâh*, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî, 5 Cilt, Dâru 'İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Ögke, Ahmet, “İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, C. 9, S. 23, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı – 2), (75-89).
- Uluç, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Schoun, Frithjof, *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, çev. Veysel Sezigen, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.